

З історичної спадщини академіка Михайла Слабченка

Михайло Слабченко

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СІЧИ ЗАПОРОЗЬКОЇ*

I.

Про Запорозжя взагалі й Січ зокрема понаписувано гори більших і менших книг, статтів, заміток. Оpubліковано й чимало різних документів. Але щό по суті являло собою Запорозжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціального типу — і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорозжям, фактично не розв'язано ані одного питання. Обмальовується минувшина, різні інститути, якийсь життєвий уклад, існують пісні, легенди, повір'я, зберігаються речі матеріальної культури, елементи припускаються як відомі, а тимчасом ніщо по суті не освітлено. Тому, не так екстенсивно, як інтенсивно, поглиблено працюючи, уявляли собі дослідники запорозьку минувшину, наче якусь таємницю, загадку. Через це стають зрозумілі песимістичні висновки, що їх роблять деякі дослідники. Так, ознайомившись з літературою про Запорозжя, французький історик Д'Абнур писав, що «історія, як утворилося козацтво, досить темна».¹ Знов-же один з найвидатніших польських істориків, що чимало попрацював був над нашою минувшиною — Крашевський, висловлювався так: «Запорозжя, дивовижне оте з'явище... залишиться однією з історичних загадок».²

Труднощі повстають, між іншим, з того, що питання про Запорозжя ускладнювалося й ускладнюється через зв'язаність запорозького

* Від Редакції: З нагоди століття з року народження Акад. М. Слабченка (1882—1982) започатковуємо передрук його монографії «Соціально-правова організація Січи Запорозької». Ця праця була надрукована у Збірнику Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук (*Праці для Вивчення Історії Західньо-Руського та Вкраїнського Права*. Вип. 3. Київ, 1927). Праця друкується без жодних змін за винятком нумерації приміток автора, що їх подаємо в числовому порядку від першої до останньої сторінки.

¹ L'histoire de la formation des Cosaques est assez obscure (*Histoire abrégée des peuples de la Russie*, 408).

² Zaporozze, owe dziwne zjawisko... pozostanie jedną z historycznych zagadek. Kraszewski, *Wspomnienia*, II, 46.

козацтва з городовим і з польським старостинським устроєм. Новітній і цікавий дослідник запорозького козацтва робить висновок, що «Дніпрове запорозьке козацтво дало в дальшій своїй еволюції козацтво городової України».³ Виходить так, що існувало колись тільки запорозьке козацтво й від нього відбрунькувалося вже козацтво майбутньої Гетьманщини. До такого-ж самого погляду наближується заслужений історик Запорожжя Д. І. Яворницький; він ладен гадати, що від половини XVI в. «городовые казаки обособились отъ низовыхъ, но удержали свое (?) название „Войско Запорожское“, хотя не имѣли никакого (?) основанія называться этимъ именемъ».⁴ Отже, думка Д. І. Яворницького відрізняється від попередньої, бо має на увазі не відбрунькування, а поділ єдиного козацтва на городове й низове, чи запорозьке. Історик XVIII в. пропонував інший погляд, а саме, що запорожці відломилися від українського козацтва, й цю подію застосовував до половини XVII в.: «совершенное отдѣленіе запорожскихъ отъ малороссійскихъ козаковъ учинилось въ 1654 г., когда Хмельницькій . . . поддался Россійской самодержавной власти».⁵ Проф. В. Б. Антонович до певної міри з цим погоджувався, алеж визнавав, що польський уряд намагався відокремити запорожців від усієї опрочої України.⁶

До висловлених думок приєднуються різні дослідники, то без ніяких застережень, то змінюючи де-не-де формулювання.

З поданого, будь-що-будь, видно, що дослідники не можуть дійти спільної думки навіть щодо того, коли й за яких умов повстало запорозьке козацтво. Знов же ясно, що висловлені думки — це більше-менше вдатні (чи невдатні) гіпотези, що й собі потребують не тільки фактичного підсилення, ба й абстрактно-логічної аргументації. Їх можна прийняти, але можна відкинути, бо їм бракує, сказати б, елементів необхідності прийняття. Очевидно, про необхідність можна говорити тільки після того, як з'ясовано буде самі елементи студійованих явищ. Без цього годі говорити, слухні чи неслухні здогади різних дослідників над запорозьким козацтвом. Це не значить, що тут неодмінно треба виставити нову теорію чи обов'язково вкрай розкритикувати думки давніших істориків. Можна тільки поревізувати давніші міркування й спинитися на тому з них, котре найправдоподібніше освітлює поставлене питання.

До кардинальних питань, котрі треба розв'язати, ще й так розв'язати, щоб разом з'ясувати й інші питання, належить питання про те, звідки взялося козацтво. Розв'язавши його, зуміємо одночасно пізнати й динамічність козацтва, перехід від однієї стадії до другої, від суспільства до держави, знайти коріння цієї держави, виявити справжню фізіономію запорозької громади. Ставлячи справу так, під-

³ Падалка, *Прошлое Полтавской территории*, 43.

⁴ Яворницький, *Исторія запор. козаковъ*, т. II, 18, 19.

⁵ Миллеръ, *Историческія сочиненія*, 40.

⁶ *Изслѣдованіе о козачествѣ*, 80.

ходимо до джерел запорозького суспільства, бо спочатку Запорожжя являло собою власне рід суспільства, а не державности. При цьому слід відрізнати козакування чи козаччину від козацтва. Козакування — це був промисел, приступний усім охочим, з вільних, по-за державними межами, просторів. Сьогодні одні, завтра інші, позавтрьому ще інші з'являлися звідусюди в політичний, між кількома державами, нікому непідлеглий, що лежав упорожні, буфер; перебували деякий час на різних промислах і знову відкочовували під тверді мури державної влади з тим, щоб, при нагоді, знову з'явитися в тому-ж-таки буфері на вільній волі. Козацтво-ж мало вже свою певну організацію з тою чи іншою дисципліною, якимсь правопорядком, перебувало в певних стосунках з владою сусідніх держав. Козацтво пішло від козакування. Ці точки відомі, але їх не розмежовували.

На початках козакування й козацтва спинялися мало не всі дослідники Запорожжя. Д. І. Яворницький гадає, що «начала казачества надо искать не въ Европѣ, а въ Азіи».⁷ Але висловившись так, названий вчений зараз же обмежує свою гадку тим, що каже тут, мовляв, тільки про термінологію.⁸ Подібний підхід фактично нічого не розв'язує, бо азійське походження може значити й дуже ранні часи й досить пізні. Формула Яворницького не намічає хронологічних віх і тому не можна взяти її за вихідну точку. З другого боку, хронологічну віху пробував поставити Шніцлер, що, слідом за старшими істориками й етнографами початки козакування, не відрізняючи його від козацтва, застосовує до часів Костянтина Порфірородного.⁹ Не так рано зустрів козаків німецький військовий історик, що визнавав за можливе відносити початки козакування й козацтва до кінця XIII в.¹⁰ Шміт зв'язував початок козакування з часами після татарської навали і вважав, що правильну «козацьку організацію» запровадив Вітольд, «если только ее до него не было».¹¹ Невідомий автор дуже цікавої статті в «Кіевской Старинѣ» гадав, що почалося козацтво наприкінці XVI в., «до этого времени запорожскаго казачества въ собственномъ смыслѣ не было, было только украинское казачество вообще».¹² Д. І. Яворницький першу організацію запорозьких козаків зв'язує з Люблинською унією 1569 р., коли козаки мали підлягати особливому королівському урядовцеві Бадовському, що зосереджував у своїх руках усю владу, не тільки військову, ба й судову.¹³ Названий дослідник каже, що дальшою організованістю запорозьців захопився р. 1590 Сигізмунд III. Цей король спробував завести слухняне польському урядові військо, що не могло б свавільно ходити водою чи су-

⁷ *Op. c.*, II, 5.

⁸ *Ibidem*, 6.

⁹ Schnitzler, *L'empire des Tzars*, II, 439.

¹⁰ Pöllman, *Beitrag zur ältesten Geschichte des Kosakentums*, 9.

¹¹ *Матеріалы для геогр. и статистики Россіи*, I, 13.

¹² *Кіев. Старина*, 1884. VIII, 590.

¹³ *Ист. зап. каз.*, т. II, 36.

ходолом на турків.¹⁴ Згодом сяк-так zorganizувати білоцерківських, черкаських і канівських козаків спробував Стефан Баторій. Але остаточно межу між козакуванням і запорозьким козацтвом поклав, як гадали декотрі дослідники, Бруховецький.¹⁵

Отже, подані думки, кожна по-своєму справедлива й обґрунтована, кажуть про різні стани одного явища. Про козакування довідуємося раніше ніж про козацтво, і його доводиться відсовувати до дуже давніх часів — термін «козак» трапляється р. 1308.¹⁶

Такі висновки підказує сам термін. У нього вкладали тільки філологічний зміст. На конкретну сторону поняття не вважали. Тимчасом, здається, найкращий зміст буде той, що його вкладали в поняття «козак» самі учасники козацтва. Звертаючись до них, надібуємо на таку формулу: «казаками нарицахуся, аще кто и поляк бяше, си есть свободное воинство, яко без найму, своєю волею на татаре хождаху».¹⁷ Козаки, згідно з Граб'янчиною формулою — це вільна організація вільних (непідлеглих юрисдикції тої чи іншої держави) людей, незалежна від нації й віри («аще кто и поляк бяше»), вільна від сторонньої самоволі, нарешті, організація, що мала за своє завдання «луплення татар». Додержуючись такого-таки погляду, можна було б, здається, відносити початок козакування, як військового промислу, справді десь до татарських часів, як те робив Шміт. У Граб'янчиній формулі є натяк на ті далекі часи: «на татаре хождаху». Форма imperfectum-а показує на довший час «хождения», себто, в даному разі, на те, що між тими, хто збиравсь у «свободное воинство», й татарами лежала вільна від іншої зверхньої влади площина.

Та Граб'янчину формулу доводиться корегувати. Корегування це допоможе встановити, що козакували люди на всьому просторі Дніпрового водозбору. Так, року 1581 були козаки: низові, запорозькі й річні.¹⁸ А р. 1671 Сірко в листі до московського царя перелічує козаків «дніпрових, кошових, верхових, низових, будучих у полях, на лугах, на полянках і на всіх урочищах дніпрових і польових і морських».¹⁹ Ці додатки, поєднані з Граб'янчиною формулою, дають важливі наслідки. З них ясно, що козаками звано не тільки тих, хто з власної охоти збиравсь у купи для наскоків на татар, але й інших людей, що пробували на річках, лугах, урочищах за різним ділом. Що саме робили козаки в усіх отих місцях, довідуємося від письменника XVIII в.: він уважав, що козаки «лушили» дичину на річках й іншими промислами промишляли;²⁰ з соймової ухвали від р. 1590 знаємо, що вони торгували з людністю України²¹ й т. д.

¹⁴ *Ibidem*, т. II, 84—85.

¹⁵ Миллерь, *op. c.*, 14.

¹⁶ *Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн.*, V, 613.

¹⁷ Грабянка, *Лѣтопись*, 19.

¹⁸ Стороженко, *Стефанъ Баторій*, 15, прим. 1.

¹⁹ *Эварницкій, Ист. Зап. каз.*, т. II, 493; *Пор. П. С. З.*, т. I, № 557.

²⁰ *Мьшецкій, Исторія о запорожскихъ козакахъ*, 2.

²¹ *Кулишъ, Исторія возсоединенія*, т. I, 145.

Інша річ, козацтво, як військова організація. Про нього ще Вольтер писав, що воно нагадує йому славнозвісних флібустьєрів, що жили життям, подібним до запорозького на антильських островах.²² Красінський у своїй книжці, що вийшла р. 1574, дивився на козацтво як на „*equestri militiæ genus*“ з високими військовими прикметами,²³ а новий історик писав: «козаки — військо так важливе, щоб захищати південний кордон держави проти нападів турків та татар».²⁴

Що польський чи якийсь інший уряд міг скористати з козаків, міг дивитися на них, як на своїх службових людей, давати доручення, чи інспірувати їх, тощо — то справа інакша. Тимчасом козаки невійськові працювали над мирними промислами й затулялися ефективною фігурою військових, що до лав їхніх поривалися «м'їщане, которымъ не давали м'їщанствовать; мстители-паны, терявшіе женъ, матерей и д'їтей; релігійозные рьцари, наконецъ, молодцы-шляхтичи, отчасти и мужики»,²⁵ різні втікачі, що шукали, де б сховатися їм од татар²⁶ і т. і. У своїй діяльності, отже, козацтво керувалося тільки обороною. Заперечувати це, покликуючись на той факт, що іноді козаки нападали на татар, не можна: оборона, як каже військова наука, буває не тільки пасивна, ба й активна.

Все сказане дозволяє вивести більш-менш повну формулу поняття «козак». Козаки — це: 1) людність у Дніпровому поріччі, 2) що промишляє різними промислами, 3) обороняє їх, 4) у межах, куди не сягає влада ніякої держави, де 5) все ґрунтується на основах вільності.

Як переходила (чи, краще, диференціювалася) людність з промислового стану на військовий? Акад. Грушевський обережно каже: «Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціалізувалися в козакуванні, аби козацтво відокремилось в особну групу».²⁷ Справа, отже, переходить у площу моментів географічного й демографічного. Територія запорозька склалася не відразу, хоч, як зазначав Соловійов, на Дніпрі вже, на саме географічне становище вважаючи, мусіли бути віддавна повиникати військові осади.²⁸ Куліш теж казав, що в XVI в. під словом козацтво розуміли орду. Поляки XVI в., каже він, знали чотири татарських орди й п'яту — козацьку чи слов'янську.²⁹ Цими словами (справжнє розуміння їх з'ясовано буде далі) відзначали, що фактично території в козаків ніби не було. Гамберіні р. 1584 писав про запорозців, що «як їх мало, то живуть вони на однім острові, як на-

²² *Histoire de l'empire de Russie*, I, 26.

²³ Стороженко, *Стеф. Бароній*, 6.

²⁴ *Cosacchi — milicia si essenziale alla difesa delle frontiere meridionali del regno contra le soverchieri e dei Turchi e dei Tatari*. Zaydler, *Storia della Polonia*, 399.

²⁵ Кулішъ, *op. c.*, т. I, 183—4.

²⁶ Millner, *The Crimea*, 158.

²⁷ *Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка у Львові*, XXI, 5.

²⁸ *Ист. Россіи*, т. III, 1686.

²⁹ *Ист. возсоед.*, т. I, 32, 35, 36.

множаться — переходит на больший». ³⁰ Отже територія була страшенно обмежена, хоч, «можна думати, що в 90-х рр. XVI в. деяка частина козаків, що не були зв'язані родинами, вже завше пробувала на Низу». ³¹ Стисліше висловлюється з цього приводу німецький дослідник: «саме спочатку, як довго козаки жили по той бік порогів», ³² що можна відносити ніби й до багатьох островів. На Боплановій мапі не бачимо певної запорозької землі: на *всьому* просторі між Гнилим морем до Бога й навіть Дністра і між Перекопом та Чорним лісом немає нічого, що нагадувало б запорожців. Хіба малесеньку точку між Чортомликом і Бузувлуком можна знайти під ім'ям «Козацької військової скарбниці». А втім той самий Боплан свічить, що запорожці віддавна пробували на берегах Дніпра й у суміжних з ним районах Київщини. ³³ Але ще р. 1583 татарські роз'їзди блукають коло Хортиці. Лівий берег Дніпра до самої Хортиці довго звали татарським. Може, колись однак увіходили в сферу впливів Запорожжя такі місцевості на північ, як район Канева, ³⁴ що до нього, як кажуть звістки, ще 1557 р. сягали володіння татар, у зв'язку з чим давні письменники уявляли собі, наче б Канів перебував під владою татарською баскака. ³⁵ До таких самих пунктів, куди поширювалися запорозькі впливи, належали Черкаси й Переволочна, що про них знаходимо відомості і в давніх і в нових дослідників. ³⁶ Максимович уважав за територію козацтва Брацлавщину ще на початку XVI в. ³⁷ Султан Селім признавався, що до самого Очакова шведяли татари, пустошачи польські границі. ³⁸ Наприкінці XVI в. місцевість між Богом і Дніпром, Тягиною й Очаковим та Брацлавом була порожня й її випрохував під козацьку державу Наливайко. ³⁹ Але вже в соймовій ухвалі 1616 р. сказано, що козаки «з самого початку, витиснувши татар з тих полів і кочовищ, де тепер самі живуть, затримали їх напади, ⁴⁰ так що «вже турки та татари не наважуються так далеко в полях пасти овечок або худобу, як вони раніше пасли. ⁴¹ Р. 1628 Шагін-Герай, як повідомляли з

³⁰ Грушевський, *Ист. Укр.-Руси*, т. VII, 293.

³¹ Єфименко, *Исторія укр. народу*, т. I, 144—145.

³² *Anfangs nämlich solange die Kosaken jenseits der Wasserfälle wohnten. Hupel, Von den Kosaken*, 195—6.

³³ *Мемуары*, т. II, 301.

³⁴ Максимович, *Соч.*, т. I, 285.

³⁵ Болтин, *Примѣч. на Леклерка*, т. I, 344.

³⁶ Болтин, *Критическія примѣч. на I. томъ Исторіи кн. Щербатова*, т. I, 76; Пор. Lagorio, *Abrégé historique*, 125—6.

³⁷ *Соч.*, т. I, 294 — очевидно за Граб'янкою.

³⁸ *Жерела*, т. VIII, 43.

³⁹ Лист Наливайків, як довів Доманицький — *Зап. Наук. Т-ва*, т. XII, 79—80, — фальсифікований, та він характеризує апетити запорожців.

⁴⁰ Козаки a prima origine wyparszy Tatarów z tych poly kocowisk, gdzie teraz sami przemieszkiwają, zatrzymali incursiones ich. *Жерела*, VIII, 173, 271.

⁴¹ Już nie śmieją turcy a ni tatarowie tak daleko w polach owiec abo dobytku przed nimi pasać, jako pierwiej pasali. *Zbiór pisarz. pol.*, VI, 18, 191.

України, обіцяв запорожцям за поміч собі «нагайське царство в посесію зараз дати».⁴² Отже, до першої чверти XVII в. запорожці не сягали далі островів на Дніпрі й частини Правобережжя. Але коли р. 1644 з півночі закріпилися поляки, а з півдня турки, й запорожців витіснили з правого берега великі польські магнати, вони мусіли були перейти за лінію Дніпрових порогів. Як свідчить Альберто Віміні, р. 1656 у запорожців вже опинилася 15-верстова смуга і по лівому боці Дніпра,⁴³ й запорожці пересунулися й на південь у межі татарських улусів, як дописував до Москви Пушкар.⁴⁴ Ще пізніше у розпорядження запорожців потрапила територія на північ до самого Полтавського полку.⁴⁵ Отже територія, що обмежена була на півночі р. Ореллю, на півдні сягала, як каже кошовий Гордієнко, Чорного моря, обмежувалася Інгулом і Міюсом, і стала за територію Запорозької держави. Що правда, з формальним визначенням границь було зле, напр. р. 1705 Росія з Туреччиною дарма силувалися цю справу розв'язати.⁴⁶ Але Прутський мир визнав за ними землі, що лежали від Орели-Крилова-Інгульця-Синюхи й Бога,⁴⁷ сусідячи з Польщею, Гетьманщиною, Слобожанщиною,⁴⁸ Донським Військом, Туреччиною й Кримом.⁴⁹

На всі ці землі запорожці мали в себе грамоту Хмельницького, що до того передавав низовцям ще й Терехтемирів. Кавелін гадав, що ця грамота справді існувала.⁵⁰ Але в її автентичності сумнівався вже Міллер: на жадання гр. Паніна запорожці не могли показати оригіналу. Можна думати, що складено її десь р. 1687, коли росіяни почали забирати собі Самар, що її в грамоті особливо й відзначено. Запорожці, однак, самі почували, що грамота недостатня і резонніше показували на давність та свій пріоритет.

Отож можна визнавати, що утворення запорозької території вперше зафіксовано десь наприкінці XVI в. — на початку XVII в., інакше кажучи, на цю добу припадає поява козацтва.

Як видно, коли доводилося посувати на схід від Дністра й ширити територію до Дніпра й за нього, то це робилося поступово і в наслідок практичних потреб, в інтересах людности. Територія збільшувалася, бо збільшувалася людність. Численніша людність вимагала й збільшеної території. Кажучи про людність, маємо на увазі не тільки тимчасову, що перебувала на низу деякий час, але й постійну, хоч би яка рідка вона була.

Постійна людність Запорожжя з'явилася в невеликій кількості ніби коло половини XVI в. Початки його зв'язують з р. 1540, коли

42 Nahajskie państwo in possessionem zaraz dać. *Жерела*, т. VIII, 340.

43 *Кіев. Стар.*, 1900, I, 65.

44 *Еварницькій, Ист. Запор. каз.*, т. II, 273.

45 *Козловскій, Первыя почты*, т. I, 571.

46 *П. З. С.*, т. IV, № 2061.

47 *Еварницькій, Вольности*, 10.

48 *К. Ст.*, 1883, XII, 609 й дд.

49 *Еварницькій, Источники*, т. II, стор. 1852—64.

50 *Собр. соч.*, т. I, 774.

«козаки черкаско-каневскаго старосты кн. М. Вишневецкаго, боясь наказанія за своїхъ товарищей, ушедшихъ на Москву, оставили замокъ и засѣли ниже на р. Днѣпрѣ».⁵¹ До них згодом почали приєднуватися інші елементи, що професією своєю виходили з одного пня, чи були близькі одне одному. Тут відіграла свою роллю війна з Московською державою. Щоб збільшити військові сили, Польща вербувала охоче військо. Коли р. 1582 охоче військо повернуло додому, воно мусіло переходити або до попереднього, не зовсім доброго становища, або шукати, де б прикласти свої сили вже по вибраній військовій лінії. Спинившись на останньому, вони «прежде другихъ устремились на низовья Днѣпра».⁵² Сам уряд польського королівства хотів був випровадити неспокійні елементи на Низ і пани в соймі допомогалися, «щоб козаки з тих країв на Низ, за пороги, були випроваджені».⁵³ Тим і внесено було особливого законопроекта. Згідно з ним, запорозькі козаки не мали права з'являтися в межах королівства. Близько половини 90-х років XVI в. «количество запорожскихъ войскъ достигаетъ 6000 чел. старыхъ отборныхъ козаковъ, не считая хуторянъ, проживающихъ на границахъ».⁵⁴ Число збільшувалося коштом повстанців — городових козаків і селян інсургентів, що, повстаючи, гадали дістати собі козацьких прав, добитися, щоб унесено їх до реєстрів. Ті, що потрапляли до списків, лишалися в Україні, а «не реєстровые отъ панскихъ рукъ уходили (разом з своїми родинами) все южнѣе и ближе къ татарамъ» на Дніпрові острови.⁵⁵ Вважали їх за баннітів і, як такі, не могли вони з'являтися там, де панували польські порядки. Вони мусіли були оселятися поза смугою польського права й показувалися тільки тоді, коли з них знімали банніцію, як от, напр., було р. 1604, коли козаків треба було вислати на театр воєнних подій.⁵⁶ А коли, як війни закінчувалися, ізнову треба було позбутися неспокійних голів, охотників ізнову заганяли за пороги. Це допомагало Польщі і з іншого боку. Жолкевський р. 1617 писав королеві: «коли поганство коло Дніпра шумить, нехай приходять на ті самі місця за порогами, аби тільки їх поганство не захопило».⁵⁷ Нові повстання на Україні давали нові кадри дніпрових поселенців, викликали нові урядові накази загнати козаків за Дніпро й звідти не випускати, як рекомендувала ухвала 1618 р.

Так народжувалася постійна людність, що розкинулася на чималій території. Під час куруківських переговорів козаки кажуть про

⁵¹ Эварницкій, *Ист. зап. коз.*, т. II, 12.

⁵² К. Ст., 1884, IX, 42.

⁵³ *aby kozaky z tamtych krajów na niz, za porohi byli sprowadzeni. Жерела*, т. VIII, 72.

⁵⁴ Эварницкій, *op. c.*, т. II, 118; Грушевський, т. VII, 191—2.

⁵⁵ Платоновъ, *Лекції*, 431.

⁵⁶ *Жерела*, т. VIII, 105.

⁵⁷ *kiedy się poganstwo koło Dniepra szumi, niech przejdą na thам te zwykłe zaprogi miejsca, iż by ich poganie nie ossiedli. Grabowski, Źródła do dziejów Polski*. I, 103.

запорозьку людність і на Дніпрових островах, і на широкій площі майбутніх Вольностей, зокрема на річках. Отже слушно казав колись Бантиш-Каменський про запорозьку людність, що її репрезентували «всѣ выходцы малороссійскіе».⁵⁸ У зв'язку з цим гадаємо, що Костомаров мав рацію, пишучи: «поселенія низовыхъ козаковъ не ограничивались одною Сѣчью; въ разныхъ мѣстахъ на Днѣпровскихъ островахъ и на берегахъ образовывались козацкіе селитьбы и хутора, за порогами слагалось новое людское общество съ военнымъ характеромъ».⁵⁹ Сказане заокруглює О. Єфименкова, яка звернула увагу на те, що запорожці мусіли організуватись «не подь крылышкомъ старость, а на всякомъ просторѣ дикой степи, . . . рости и закрѣпнуть въ настоящее политическое цѣлое».⁶⁰

Окрема територія й особлива хоч би геть рідка людність давали спромогу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідникам,⁶¹ ба й сучасникам, бо, напр., р. 1616, як видно з соймових промов, запорожці „*aliam rempublicam faciunt*“ (утворюють другу республіку).

Запорозька держава — це одинокє щось в історії, якась аномалія. Знаємо подібні організації у вигляді лицарських орденів, флібустьєрів, донських й інших козаків, тощо. Але науці відомі тільки держави, що виросли з родо-племінного ладу. Такий саме тип описує, напр., Енгельс в Антидорінгу. Перед нас отже ніби ще не студійований тип держав.

Такий погляд однак не має під собою доброго ґрунту. Річ в тім, що подібні до запорізької держави одиниці, з тими чи іншими модифікаціями, виникали тільки на нових землях, котрі не входили до складу якоїсь давньої держави і вона їх не апропріювала, не брала до господарчого обороту, але заново колонізувала. Так було десь у Вірґинії, Новій Англії, Георгії, Плімусі, Массачузеті. Колонізація Запорожжя відрізнялася від колонізації названих американських місцевостей тим, що американські колоністи осіли відразу, твердо, нерухомо, тимчасом як колонізація Запорожжя відбувалася спорадично. Епізодично осідали баннітовані бунтарі, тощо, спорадично з'являлися промисловці, що то припливали для промислів, то відпливали, і тільки більш-менш нечисленні групи осідали назавжди. Про це маємо певні відомості з листа Лободи до гетьмана Замойського від р. 1596.

Епізодичність і спорадичність колонізації сприяла тому, що осілі неодмінно мусіли були довший час промишляти такими промислами, котрі давали б спромогу швидко збиратися й шикуватися на військову ногу, коли б у тому була потреба. Маса земель і природних багатств хоч і притягувала до себе люд звідусюди, та небезпека утримувала в колонізованих місцевостях більш-менш усе ж таки не-

⁵⁸ *Исторія Малой Россіи*, 244.

⁵⁹ *Русская исторія*, в. V, 225.

⁶⁰ *Юж. Русь*, I, 16.

⁶¹ Скальковскій, *Ист. Новой Сѣчи*, т. I, 20.

лікі сили. Отже в зв'язку з цим „homo economicus“ на запорозькій території заразом ставав „homo militans“, поки згодом функція стала належністю окремої верстви, а homo economicus вособився в окрему класу. Тоді й народилася Запорозька держава. Тут справді не було зростання з родових осередків. На Низу не було кутка, що раз на-завсіди від давніх давен належав би одному роду, з котрим рід не поривав би ніколи. У такому положенні не відчувалося й потреби, бо землі й різних вгіддів була сила-силенна. Але, з другого боку, як видно буде з дальшого, вже на перших кроках існування запорозької держави бачимо ту особливість її, що вона являється продуктом борні різних класів. Ця борня дедалі розгортається і призводить до появи командуючої верстви, що скоряє собі й визискує інші; зовнішні умови затримували швидке зростання класів, давали змогу підтримувати в масах сяку-таку рівновагу, бо сприяли переходам здобичі з рук у руки й затримували класову диференціацію. Через це козацька влада досить легко була за посередника між мало виявленими класами. Інше робиться, коли центр ваги пересунувся до старшинської верстви. Тоді влада зробилася за вірного служебника запорозьких поміщиків. Сірома, як каже Енгельс, ще не «вирізнилася в окрему партію» і була «політичним хвостом» старшини. Отоді й утворюється новий для Запорожжя тип родинного чи à la родинного господарства. В інтересах командуючої верстви, і користаючись з того, що Гетьманщину сильно розхитано, Запорожжя спитується збільшити свою територію. Сірко, напр., добивавсь, щоб від Гетьманщини відійшла до Січі переволочанська переправа. Р. 1710 Запорожці вимагали собі Терехтемирова, Переволочни, Келеберди й млинів по р. Ворсклі.⁶² Але що названих пунктів шукали дипломатичними засобами, це доводить, що в запорожців, очевидно, не було змоги взяти їх силою.

Та як там не єсть, але запорожці «утворили певне військове суспільство, славнозвісне поєднанням звичаїв найбільш варварських з рисами характеру, вартими поваги»,⁶³ утворили осібну республіку.⁶⁴

Яка велика була запорозька незалежність, висловлювано різні здогади. Д. І. Яворницький, напр., гадає, що Запорожжя перебувало в московському підданстві вже від половини XVII в.⁶⁵ Але безперечний факт, що р. 1654 Запорожжя не хотіло складати російському цареві присяги. Запорозьку людність навіть не думали приводити до присяги через те, що то «люди малые и въ дѣло ихъ ставить нечего».⁶⁶ Таке пояснення, то була тільки дипломатична фраза, бо насправді запорожці отверто зреклися присягати й з ради пішли собі за пороги.⁶⁷

⁶² Маркевич, *Ист. Малороссии*, т. II, 529.

⁶³ Formed a distinct military body, remarkable for the combination of usages the most barbarian with traits of character worthy of respect. Millner, *op. c.*, 161.

⁶⁴ Esneaux et Chenéhot, *Hist. philos. et polit.* V, III, 408.

⁶⁵ *Ист. запор. коз.*, т. II, 20.

⁶⁶ Бантъшъ-Каменскій, *Ист. Мал. Рос.*, 245.

⁶⁷ Костомаровъ, *Богданъ Хмельницкій*, т. III, 163.

Не присягали запорожці і згодом, хоч Москва й настоювала на тому. Сама обстановка сприяла відокремленню Січі, бо епоха Руїни сплутала всі політичні карти, так що було не до таких дрібниць, як присяга.

Важливо, у всякому разі, що в договірних пактах ніде не говорилося про Запорожжя, як окрему одиницю. З договорів не можна вяснити, чи існувала запорозька держава, наче її не було зовсім. Єдиним винятком був Андрусівський договір, де про Запорожжя говорилося загальними фразами: «внизъ р. Днѣпра, что именуются Запороги, въ тамошнихъ островахъ и поселеніяхъ своихъ живутъ, имѣють быть въ послушаніи под обороною обоихъ великихъ государей на общую службу». ⁶⁸ Московія і Польща договорювалися між собою щодо Запорожжя, але ніхто з них не наважувався назвати його своїм. Та проте на Запоріжжі існував міжнародний сервітут на користь Московії. Польща з цим спізнилася. Р. 1709 Запорожжя визнало над собою протекторат Швеції, а через 2 роки опинилося в становищі васальної від Кримського ханства одиниці. Тільки після «повороту» запорожців в р. 1734 складено присягу на вірність Росії, хоч «підданство» і на цей раз було досить проблематично.

Незалежним же почувало себе Запорожжя й супроти українсько го гетьмана. Тут не було якогось писаного акту: все визначав фактичний стан речей. Навіть такий виключно впливовий гетьман, як Хмельницький, і той поводився з запорожцями дуже делікатно. Цілком слушно каже проф. Буцінський: «въ отношеніи гетмана Запорожье держало себя самостоятельно — когда нужна была Хмельницкому помощь запорожцевъ, то онъ обращался къ нимъ не съ приказаніемъ, но съ просьбой на имя кошевого атамана». ⁶⁹ Тільки р. 1750 наказано «Запорожскому войску . . . съ ихъ принадлежностями быть въ вѣдомствѣ у малороссійскаго гетмана, какъ то и въ прежнія времена (?) до 1708 г. (?) было». ⁷⁰ Указ не відповідав правді. Запорожжя фактично завсіді не залежало від гетьманів. То видно не тільки з дипломатичних чи що документів, але, що важливіше, з невеличких сіреньких повсякденних справ. Напр., 1691 р. полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство двох ченців самарського монастиря. Для оборони прав останнього, Запорожжя, не покладаючися на гетьмана, вислало своїх представників. ⁷¹ Так само Запоріжжя посилало своїх дипломатичних агентів до Польщі, ⁷² розпоряджувалося, щоб Дорошенко віддав свої клейноди Січі, ⁷³ складало мир з татарами «для

⁶⁸ А. Ю. и З. Р., т. IX, 983.

⁶⁹ О Богданѣ Хмельницкомъ, 146.

⁷⁰ Маркевичъ, т. IV, 443.

⁷¹ О. І. Левицкій, *Очерки народной жизни*, 16.

⁷² А. Ю. и З. Р., т. XII, 111.

⁷³ *Ib.*, 666.

⁷⁴ *Ib.*, XIII, 2.

надежно соляной добычи»,⁷⁴ виряджало до Криму своїх кур'єрів,⁷⁵ воювалося з гетьманами — Виговським, Самойловичем, Мазепою⁷⁶ і т. д. Суверенність Запоріжжя виразно виявлялася у стосунках його людности до своїх Вольностей, що найопукліше показувалося під час, напр., подорожувань кошових. Саме поняття «Вольности» значило волю козацтва розпоряджатися землею, встановляти відносини користання нею, права власности, на яку належало тільки козацтву. Запоріжжя було військовою державою, що в своєму житті керувалася військовим правом, поза межами здійснювала його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала «во внутрення своя» інших прав.

(Продовження слідує)

⁷⁵ *Ib.*, 201.

⁷⁶ *Ib.*, т. XV, 68.